

मेरो बौद्धिक ज्ञानको स्रोत रेडियो

चक्रमान विश्वकर्मा

हुन त अहिले पनि अधिकांश नेपालीहरूको लागि रेडियो सूचना र ज्ञान प्राप्त गर्ने प्रमुख माध्यम बनेको छ । आजभन्दा करिब ३५ वर्षअघि त भन्नु यसको अति नै महत्त्व हुन्थ्यो । मैले पहिलो पटक रेडियो त्यतिखेरै देखेको थिएँ । भर्खर स्कूल जान सुरु गरेको थिएँ । केटाकेटी अवस्था थियो— कुन रेडियो, कहिले, कसको घरमा भनेर त ठ्याक्कै तोक्न सकिदैनँ । तर पनि रेडियो नेपालको दिउँसो एक बजे सुरु हुने कार्यक्रमको लागि बजेको शङ्काको आवाज अहिले पनि मेरो दिमागमा ताजै छ ।

मैले पहिलोपटक रेडियो छुने अवसर मेरो भिनाजुको घरमा पाएँ । त्यतिखेर उहाँ नेपालगञ्जमा महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसमा जागिरे हुनुहुन्थ्यो । उहाँले तीन व्याण्डवाला 'नेशनल पानासोनिक' रेडियो किन्नु भएको थियो । दैनिक रूपमा उहाँले बीबीसी हिन्दी सेवा सुन्नुहुन्थ्यो र विशेष गरी *आजकल* कार्यक्रम । म आमासँगै गाउँलेहरूको साथमा सातदिन लगाएर सल्यानबाट नेपालगञ्ज पुगेको थिएँ । मङ्सिर-पुसको समय पहाडबाट तराइ भर्दा अलि न्यानो लाग्थ्यो । हाम्रो

दिदी भिनाजुसँग भेट भयो । आमाले छोरी जुवाईसँग कुरा गर्न थाल्नुभयो । मैले भने रेडियोलाई नजिकबाट हेर्न पाउँदा टोलाइरहँ । पहिलोपटक रेडियो देख्दा र सुन्दा ज्यादै अचम्म लाग्यो । त्यति सानो बाकसमा बाजागाजा सहितका मानिसहरू कसरी अटाउँदा होलान् भन्ने खुल्लुली पनि तीव्र थियो । गाउँमा टाढाबाट सुन्दा नै मनमा खुल्लुली लागेको थियो, रेडियोलाई साक्षात् देख्न पाउँदा खुल्लुली घटेन, बरु भन् आकासियो । बाकस जस्तो चीजबाट मानिसको बोली सुन्दा अचम्म लाग्यो । भट्टै भिनाजुसँग सोध्न पनि लाज लाग्यो ।

यसरी रेडियोसँग मेरो प्रत्यक्ष साक्षात्कार बीसको दशकको अन्ततिर भयो । मेरो बुबाहरूको पुखौली पेशा सुनचाँदीको गहना बनाउने थियो । सल्यान जिल्लातिर त्यतिखेर सुनचाँदीको पेशा गर्ने सुनारहरू हिउँदमा मङ्सिरदेखि चैतसम्म नयाँ मुलुक (बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर) मा बसाइँ सर्ने र थारूहरूको गाउँमा गएर गहना बनाउने र कमाइ गर्ने अनि गर्मी सुरु हुनासाथ पुनः सल्यान फर्कने चलन थियो । सल्यानदेखि नेपालगञ्जसम्म पाँचदेखि सात दिनसम्म लगाएर जाने आउने गरिन्थ्यो । यसै जाने आउने क्रममा मैले नेपालगञ्ज पुग्ने अवसर पाएको थिएँ । तीन महिना नेपालगञ्ज बस्दा दैनिक रूपमा रेडियो सुन्ने अवसर पाएपछि रेडियोप्रति विस्तारै मेरो आकर्षण बढ्दै गयो । रेडियो नेपालबाट प्रसारण हुने समाचार, *फर्माइसी गीतको कार्यक्रम*, *विज्ञापन सेवा*, अल इण्डिया रेडियोबाट प्रसारण हुने नेपाली कार्यक्रम, रेडियो खर्साङ्ग, रेडियो सिलोनबाट प्रसारण हुने नेपाली कार्यक्रम र बीबीसी हिन्दी कार्यक्रम भिनाजुले नियमित रूपमा सुन्ने गर्नुहुन्थ्यो र ती मेरापनि नियमित सुनिने कार्यक्रम बन्न पुगे ।

तीन महिनाको बसाइँ सकिएपछि पुनः म सल्यान फर्कनुपर्ने भयो । चैत लागेपछि पहाड फर्कनै पर्ने, नत्र गर्मी याममा रोगव्याधीको प्रकोप बेसी हुन्थ्यो । सल्यान जिल्लाभरि नै त्यतिखेर गिने चुनेको जिमुवाल मुखियाहरूले मात्र रेडियो किन्न सक्ने हैसियत राख्थे । त्यतिखेर रेडियो सुन्न पाउनु बडो खुशीको कुरा हुन्थ्यो भने रेडियो किन्नु र बोकेर गाउँघरमा घुम्नु त ठूलो प्रतिष्ठाको विषय हुन्थ्यो । समाजमा रेडियोवालहरूको रवाफ हुन्थ्यो । अभ् त्यतिखेर रेडियो राख्नको लागि लाइसेन्स लिनुपर्थ्यो र कर पनि तिर्नुपर्थ्यो सरकारलाई । त्यस परिवेशमा आफू त आर्थिक तथा सामाजिक दुवै रूपमा पछाडि परेको अवस्थामा बाँचिरहेको, रेडियो त कल्पनाभन्दा धेरै टाढाको विषय बनेको थियो । तर मैले एकपटक रेडियोको स्वाद चाखिसकेकोले सल्यान फर्कदा पनि त्यसको भल्कली याद आइरहन्थ्यो र कसैले रेडियो बजाउँदै हिडेको देख्दा रेडियो सुनिरहन मन लाग्थ्यो । अन्दाजी एक वर्षपछि हो क्यार मेरो काकाहरूले पनि रेडियो राख्ने आँट

गर्नुभयो । सम्भवत तीन ब्याण्डवाला नेशनल पानासोनिक नै थियो । सल्यान जिल्लाको मार्के गाविसमा मेरा काकाहरूको राम्रै हैसियत रहेछ, भन्ने कुरा रेडियोले पनि पुष्टि गर्‍यो । सुनचाँदीको गहना बनाउने सीपमार्फत राम्रो कमाइ हुँदोरहेछ । त्यतिखेर त अभ्र चाँदीको रुपियाँ नै बढी चल्दथ्यो त्यतातिर । नेपालगञ्जबाट उहाँहरूले रेडियो किनेर ल्याउनुभयो । मार्के गाविस र छिमेकी गाउँहरू तथा इष्टमित्रहरूका पनि खुब बखान चल्थो रेडियो खरिदेको यो उत्सवको । टाढाका इष्टमित्रहरू पनि नजिकका हुन थाले । लाग्थ्यो रेडियो भनेको एउटा शक्ति केन्द्र थियो ।

मेरा तीन जना काकाहरूमध्ये माइलाकाका निकै गफाडी र अलि बढी नै हाउभाउ देखाउनु पर्ने स्वभावको हुनुहुन्थ्यो । परिवारमा उहाँको नै बढी हालीमुहाली चल्दथ्यो । त्यसैले रेडियोको व्यवस्थापक उहाँ नै हुनु अनौठो थिएन । कतिखेर कुन कार्यक्रम सुन्ने, कुन कुन समयमा सुन्ने, कसलाई रेडियो समाउन दिने आदि कुरा सबै उहाँको इच्छामा भर पर्दथ्यो । म सानैदेखि नाचमा सिपालु भएको र उहाँको नेतृत्वमा हुने नाचगान कार्यक्रममा उहाँको निर्देशन इमान्दारीसाथ पालना गर्ने भएकोले रेडियो चलाउने अवसर मैले पनि पाएँ । त्यतिखेर मेरो कान्छा काका र गाउँका तन्त्रीहरू पनि कहीं पाहुना खान जानुपर्थ्यो भने रेडियो माग्न साइला काकासँग नै आउँथे । यसरी रेडियोसहित पाहुना भएर जाँदा खुब आदर र सत्कार पाइन्थ्यो । त्यतिखेर भारत र पाकिस्तानको लडाईं चलिरहेको थियो । लडाईंको खबर सुन्न पनि गाउँभरिका पुरुषहरू एक ठाउँमा जम्मा हुने गर्दथे । कसैले भारतको पक्षमा त कसैले पाकिस्तानको पक्षमा बोल्दथे । विशेष गरी अल इण्डिया रेडियोको नेपाली कार्यक्रम नियमित रूपमा सुन्ने गरेको मलाई सम्झना छ ।

समयको क्रमसँगै म सात कक्षामा पढ्न पुनः नेपालगञ्जमा दिदी भिनाजुसँग बस्नुपर्ने भयो । रेडियो अब त भन् मेरो नजिकको साथी बन्न पुग्यो । सुरुसुरुमा कक्षामा बोल्दा अलि लाज, धक र डर लाग्ने गर्दथ्यो । एकदिन कक्षामा सामाजिक शिक्षा पढाउने चेताराम शर्मा सरले रेडियो कार्यक्रममा समाचार कसले सुनेको छ ? आजको समाचारमा के के कुरा भनिएको छ ? भनी प्रश्न सोध्नुभयो । ४०/५० जना विद्यार्थीहरूमध्ये मसहित चार जनाले मात्र त्यसको जवाफ दिन सक्थौं । कमैले रेडियो सुन्दारहेछन् भन्ने पनि थाहा भयो । त्यस घटनाले मेरो आत्मविश्वास बढ्यो, साहस बढ्यो र मलाई रेडियोको समाचार सुन्न भन् बढी प्रेरित गर्‍यो । चेताराम सरले हामीलाई दैनिक रूपमा रेडियोले समाचारमा बोलेका कुरा लेखेर ल्याउन र कक्षामा पढेर सुनाउन लगाउनु हुन्थ्यो । यस अभ्यासले मलाई बौद्धिक ज्ञान बढाउन ठूलो सहयोग पुऱ्यायो ।

नेपालगञ्जमा सात कक्षामा मैले मङ्गल प्रसाद माध्यमिक विद्यालय स्तरीय हाजिरीजवाफ प्रतियोगितामा मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रबाट हाम्रो स्कूलको टोलीमा म पनि छानिए र हामी प्रथम पनि भयौँ । त्यतिखेर हाम्रो शान यति बढ्यो कि सबैका केन्द्रविन्दु बन्यौँ । एक वर्षपछि पुन म सल्यानमा फर्कनु पर्‍यो । मैले सल्यान खलङ्गाको लुङ्गपिङ्ग हाइस्कूल (त्रिभुवन जन मावि) मा कक्षा आठमा नाम लेखाएँ । त्यतिखेर खलङ्गा बजारका नेवार केटाकेटीहरूले गाउँबाट आउने विद्यार्थीहरूलाई खुब हेप्थे र बिनाकारण पिट्थे पनि । म मार्के गाविसबाट दुई घण्टा हिंडेर पढ्न जान्थेँ । हामी २०, २५ जना हुल बाँधेर स्कूल जान्थ्यौँ । तर अरू साथीको तुलनामा मलाई भिन्नै र सम्मानित व्यवहार गर्दथे खलङ्गा बजारका केटाकेटीहरूले । एक त म नेपालगञ्जमा पढेको भनेर त्यत्तिकै सम्मानित भएको थिएँ, त्यसमाथि भन्नु हाजिरीजवाफ प्रतियोगितामा क्षेत्रीय स्तरमै प्रथम भएकोले ममा पनि आत्मविश्वास र आँट बढेको थियो ।

त्यति बेलासम्म मेरो आफ्नो रेडियो थिएन । रेडियो सुन्न काकाहरूकहाँ नै जान्थेँ । रेडियो नेपालको समाचार सुन्ने मेरो नियमित कार्य हुन्थ्यो । काकाहरूले पछि रेडियो बेच्नुभयो । एक वर्षसम्म रेडियोविहीन भएर पढियो । तर स्कूलमा हाजिरीजवाफ प्रतियोगितामा नेपालगञ्जको मेरो अभ्यासले खुब सहयोग गर्‍यो र सल्यानमा पनि म कक्षामा दोस्रो स्थान हासिल गर्न सफल भए । यसरी पढाइ र हाजिरीजवाफमा पहिलो दोस्रो हुँदा म सल्यानको सामाजिक परिवेशमा कथित अछूत जातको भए तापनि स्कूलमा साथीभाइहरू र गुरुहरूले सम्मानित व्यवहार गर्न थाले । त्यसले मलाई थप हौसला दियो र मैले आफ्नो गाउँघरमा हुने छुवाछूत र जातीय भेदभावविरुद्ध आवाज उठाउन थाले । सामाजिक रूपान्तरणको सवालमा स्कूले जीवनदेखि नै क्रियाशील बन्न पुगें ।

एसएलसी परीक्षा उत्तीर्ण भएपछि अध्ययनका लागि पुनः नेपालगञ्जमा आइयो । त्यहाँको महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पसमा कानून विषय पढ्न थालेँ म । त्यहीँबाट कानूनमा स्नातक गरेपछि सामाजिक क्षेत्रको काम मेरो कर्म क्षेत्र बन्यो । दलित जातिको उत्थान र अधिकारका लागि केही गर्न सकिन्छ कि भन्ने सोचेर २०५१ सालमा दलित सेवा सङ्घको स्थापना गर्‍यो । यसै संस्थामार्फत २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि रेडियो नेपालबाट *दलित जनजागरण* रेडियो कार्यक्रम सञ्चालन गर्न थालियो जुन अहिले पनि प्रसारण भइरहेछ, प्रत्येक बुधबार बेलुकी ८:३० देखि ८:४५ सम्म । रेडियो कार्यक्रम सञ्चालक भइसकेपछि म अछाम जिल्लाको तुर्माखाँद गाविसमा २०५७ सालमा पुगेको थिएँ । त्यहाँ पुग्दा स्थानीय दलित तथा गैर दलितहरूसमेत हूल बाँधेर मलाई हेर्न आएको क्षण

मेरालागि ज्यादै रोमाञ्चक थियो । कथित तल्लो जातिको भनिने मानिस अछाम जिल्लाको दलित बस्तीमा पुगी दलितहरूको आफन्त भएको र उनीहरूसँगै खाए बसेको देखेपछि त्यहाँका कथित ठूला जातिका भन्नेहरूले अचम्म माने । दलित र गैर दलित दुवै पक्षको आवाजहरू मैले रेकर्ड गरेर रेडियो नेपालबाट प्रसारण पनि गरें । त्यस क्षेत्रमा पछि दलित समुदायलाई हेर्ने दृष्टिकोण र व्यवहारमा पनि परिवर्तन आएको सङ्केत पाइयो । त्यही प्रेरणाले अहिले म नेपाल टेलिभिजनबाट प्रसारण हुने *काँचुली* कार्यक्रमको सञ्चालक बनेको छु । यहाँसम्म आइपुग्दाको यात्रामा रेडियो श्रवण र प्रसारणको अनुभवले मलाई सहयोग गरेको निश्चित हो ।